

Божидар Зарковић

Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица
Међународни центар за православне студије Ниш – Србија
e-mail: bozidar.zarkovic@pr.ac.rs

ДОПРИНОС ЦРКВЕНОГ ПОСЕДА УРБАНИЗАЦИЈИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Настанак црквеног поседа у средњовековној Србији можемо пратити од времена Стефана Немање. Потврду о томе имамо у Оснивачкој повељи манастира Хиландара, када је овај манастир добио посед у околини Призрена. Убрзо је уследила повеља Стефана Првовенчаног, а затим и других владара Србије, којима су потврђени претходни и даривани нови поседи. Бројни прилози су учинили да је црквени посед током постојања средњовековне српске државе знатно нарастао и да је имао различите видове. Најбројнији су земљишни поседи, али је било и даривања људи у градовима, као и уступања одређених права и прихода. Свакако највећи допринос урбанизацији био је формирањем тргова – насеља која настају у селима на црквеним поседима, али која временом, захваљујући привреди, која све више постаје неаграрна, теже да постану урбана.

Урбанизација средњовековне Србије је процес који се манифестовао различитим облицима, смеровима, интензитетом и карактером. Захватао је читаву земљу и сва насеља, а не само урбана. У науци се урбанизација сматра степеном развоја државе. Насупрот томе, црква се узима за традиционалну институцију, а њено деловање за статично, што је на, први поглед, у супротности са процесом урбанизације. Међутим, чињенице говоре да је црквени посед имао значајног удела у процесу урбанизације средњовековне Србије, о чему се говори у раду.

Кључне речи: црквени посед, средњовековна Србија, урбанизација, тргови, насеља, градови

Урбанизација средњовековне Србије је процес који се одвијао узлазно од времена Стефана Немање до пада под турску власт. Писани извори о времену пре владавине Стефана Немање су малобројни и сиромашни подацима, због чега се о урбанизацији не може пуно рећи, али је познато да су се Срби и други Јужни Словени још током раног средњег века већ били населили у некадашње градове Римског царства. Најбољи примери су словенска имена појединих градова (Београд, Браничево и др.) уместо ранијих античких (Сингидунум, Виминацијум) или промена имена у складу са правилима словенских језика (Арса – Раса).¹ Процес урбанизације је текао некад спорије, а некад брже у зависности од бројних фактора. Најзначајнији међу њима су, свакако, привредна и политичка ситуација, који су били у корелацији: када су политичке прилике биле повољне и није било ратова и разарања, онда треба очекивати да је и привреда давала боље резултате. Развој привреде доводио је до повећане урбанизације,

1 ВИИНЈ I, 55, 61, 66, 67 и даље по регистру; Новаковић 2003², 84–90.

јер је град место где се обавља(ла) неаграрна делатност. Иако је овакво мишљење засновано на искуству и логици, оно се не може увек применити на простору средњовековне Србије, јер имамо помало парадоксалну ситуацију да је процес урбанизације био највећи у првој половини XV века, у времену сталних турских напада и опште несигурности. Општи закључак је да је Србија била најурбанизованија у политички најтежем тренутку – када је пала под турску власт, што је у нескладу.²

Иако се на процес урбанизације може гледати са различитих аспеката (демографски, социо–економски, социо–културни, просторно–физички),³ за потребе рада ћемо прихватити класичну дефиницију, која урбанизацију описује као процес који карактерише природни или механички прираштај становништва у насељима неаграрног типа.⁴ Ово доводи до раста постојећих насеља, али и до појаве нових, трансформације постојећих и све већој усмерености ка неаграрној привреди: трговини, занатству, рударству, услугама. Овај процес захвата читаво друштво, а не само насеља у којима су промене очигледне и највидљивије. Промене се дешавају и видљиве су и на оним насељима која по својој форми не припадају урбаним.⁵ И управо у таквим насељима је и започео процес урбанизације у средњовековној Србији, због чега урбанизацију можемо посматрати и као преображај сеоског у градско становништво. С обзиром да су градска насеља на простору средњовековне Србије и централног Балкана у највећој мери била уништена и запуштена и да су их Словени и Срби у прво време избегавали, у њима није постојао урбани живот.⁶ Ако су поједина градска насеља и преживела бројне најезде, начин живота становника који су остали да живе у њима више је личио на сеоски него на градски. Познато је да је процес деурбанизације и рурализације након најезде варавара захватио и већину градских насеља и у Западној Европи. Градови не само да су се смањили, већ се и у унутрашњости зидова појединих насеља почиње обрађивати земљиште на којима су некада биле куће.

Од оваквих примера су изузети градови у Приморју који су опстали захваљујући чврстим зидовима и, пре свега, мору. Слична ситуација је била и са градовима у Приморју српских земаља у којима се задржало старо романизовно становништво, које је живело другачијим животом у односу на оно унутрашњости Балкана, њима „...је море омогућавало да живе“, како каже Константин VII Порфирогенит.⁷ Питање карактера „насељених градова“ Константина Порфирогенита је још увек отворено и због недостатка извора о њима се (за сада) не може више рећи.⁸

Процес урбанизације започео је са почецима цивилизације и појавом првих градова, али у савременој науци, пре свега социологији, овај процес се, неоправдано, везује за време након индустријских револуција.⁹ За разлику од овога у историјској литератури на урбанизацију се гледа као на процес присутан у свим временским раздобљима, у континуитету или дисконтинуитету и може се пратити у оба смера: као развој, напредак урбанизације и деурбанизација, односно рурализација.¹⁰ У ком смеру ће се одвијати урбанизација и како ће тећи зависи од много фактора. Због тога је у науци прихваћено да се „процес урбанизације не може лишити историјско–временске

---

2 Спремић 1994, 713.

3 Lukić, Pećujlić 1982, 717.

4 Todorović 1965, 53.

5 Mimica, Bogdanović 2007, 644–645.

6 Вид. Калић 1992, 21–34.

7 ВИИИИ II, 29.

8 Ђирковић 1998, 9–32.

9 Mimica, Bogdanović 2007, 645.

10 Мишић 2007, 119–120.

димензије“.¹¹ Још једно погрешно мишљење, присутно код лаика и настало са појавом хуманизма и рационализма и окретања човеку као „мерилу вредности“, је да је црква статична и конзервативна институција и да је као таква у супротности са развојем, па према томе и са урбанизацијом. По таквом схватању она је више ометала него доприносила урбанизацији. Ово не одговара истини, нарочито током средњег века, што се, такође, у литератури може видети. Познато је да обнова градова у Западној Европи добрим делом потекла из цркве, да су првообновљена градска насеља организована по принципу манастира и да се на њиховом челу налазио епископ.¹² Манастири су, такође, могли прерасти у град, или се око њих формирало насеље које је временом постало град, па на западу за њих постоји термин Kloster und Burg.¹³ Тек касније ће, развојем пре свега трговине, а затим и привреде, настати нова насеља, образована око властелиновог утврђења (бурга, одакле и термин буржоазија) у којима није било епископа. Значајан је допринос цркве и манастира урбаној обнови и на источној обали Јадранског мора.¹⁴

Иако је урбанизација на простору средњовековне Србије имала своје специфичности и разликовала се од процеса присутног у Западној Европи, уочавају се неке сличности, пре свега у погледу утицаја цркве. Наравно, и ово треба схватити условно, јер је црква у Србији организована тек радом Светог Саве почетком XIII века. Постојање и деловање црквене организације у српским земљама пре тог времена због недостатка извора није довољно разјашњено.¹⁵ Након добијања аутокефалности Српска православна црква била је организована у складу са специфичностима државе, од којих је најзначајнија карактеристика недостатак градова за смештај епископа у њима. Познато је да према црквеним канонима седиште епископије може бити само у граду да се епископово име и власт не би профанисали.¹⁶ Податак да је приликом организовања Српске православне цркве осам нових епископија било смештено у манастире и да је седиште само три епископије (и то већ постојеће – старе) било у градовима,¹⁷ јасно говори о степену урбанизованости код Срба на прелазу из XII у XIII век. Нови покушаји тумачења термина *ка̀стра око̀бџева* на поменута насеља гледају као на хришћанске градове, део хришћанске васељене у мору пагана, епископска седишта или црквена средишта,¹⁸ што се може довести у везу и сличи урбаној обнови у Западној Европи. Нестанак ових насеља у унутрашњости и недостатак извора ово питање оставља отвореним.

Процес урбанизације у унутрашњости српских средњовековних земаља можемо значајније пратити, као што је већ речено, од времена владавине Стефана Немање. Из тог времена сачувана су нам два акта: уговор са Дубровчанима из 1186. и Оснивачка повеља манастира Хиландара из 1198. године. Иако је за сачувану Оснивачку повељу манастира Студенице давно утврђено да је фалсификат из каснијег времена, верује се да је иста постојала, али са другачијим подацима.¹⁹ Треба претпоставити да су и други манастири из времена Стефана Немање имали своје повеље, бар они највећи ако не сви. Када ово сагледамо видимо да су манастирске повеље значајан део сачуваних аката и у њима треба тражити податке о степену урбанизације. Таква ситуација ће се

---

11 Todorović 1965, 53.

12 Антоновић 2003, 22–26; Pirrène 1974, 13–15; Mamford 2001, 260–298, Пеинтер 1997, 260.

13 Kostić 1973, 5.

14 Badurina 1978, 131-134; Badurina 1990.

15 Живковић 2004, 198.

16 Kurtscheid 1951, 107.

17 Јанковић 1985, 30.

18 Živković 2008, 9–28.

19 Ћирковић 1974, 311–319.

наставити кроз читав XIII и део XIV века. Недостатак других аката говори о значају манастирских поседа као власника повеља у којима се тражени подаци налазе.

Овим повељама манастирима су даривани поседи, пре свега земљишни и на селу, али је било и других врста прилога: људи, соли, новца, убирање разних врсти такси, ослобађање од појединих намета и др. На тај начин настајала су велика манастирска властелинства која су по својој структури била затворене економије способне да заокруже производни циклус.²⁰ Судаћи према подацима очуваних повеља велике манастирске економије могле су функционисати без новца и, у извесном смислу, представљале су остатке старијег типа привређивања у коме су природни елементи превлађивали.²¹ Образац њихове структуре потицао је с краја XII века,²² али се понављао и у повељама каснијих Немањића.²³ Временом је манастирски (црквени) посед прилично нарастао и заузимао је значајан удео у привреди Србије. Као што смо већ истакли, урбанизација је процес који је био у блиској вези са привредом, због чега треба очекивати и утицај црквеног поседа на ову људску делатност. Такође је истакнуто и то да развој урбанизације и привреде не мора увек бити у корелацији, иако је то најчешће, због чега се поставља питање: да ли постоји и *какав је утицај црквеног поседа на процес урбанизације?*

Сагледавајући пре свега манастирске повеље долазимо до закључка да утицај и допринос манастирских властелинстава процесу урбанизације средњовековне Србије може бити на два начина: *непосредан* – развојем насеља у којима се примењује неаграрни начин привређивања и *посредан* – утицајем на чиниоце који доприносе процесу урбанизације.

Непосредан утицај и допринос црквеног поседа процесу урбанизације огледа се кроз стварање урбаних насеља, односно насеља у којима рурални начин привређивања није преовладавајући. У средини каква је била Србија крајем XII века, усмерена углавном на пољопривреду, ова теза је у супротности како са постојећим стањем, тако и са карактером црквеног поседа, који је, пре свега, ако не и искључиво, рурални. До тог времена о Србији можемо говорити као пољопривредној земљи без јасних података о урбаним насељима. Она за која знамо да имају урбано наслеђе из ранијег периода²⁴ налазила су се на периферији српске државе или ван њених граница. У таквој средини, свестан економских прилика, Симеон Немања, монах на Светој гори, подиже манастир Хиландар и ствара му земљишни посед, у чијем средишту, у селу Горња (данас Велика) Хоча, формира трг.²⁵ Тргови су отворени тип насеља, слична постоје и у другим државама средњег века, у којима се одређеним интензитетом обављала трговачка размена. Временом је читаво насеље, а не само место у њему, почело да се назива трг, чиме се истицала његова посебност у односу на село, али и на град – утврђење без сталних становника или насеље настало унутар утврђених зидина или около њих. Трговачка размена која се обављала на тргу је била у складу са владаревом дозволом и присуством владаревих људи, који су убирали царину, тј. таксу на продату робу. Дозволом да се на црквеном властелинству отвори („држи“) трг владар је право убирања такси преносио на цркву, односно манастир. Тргом и манифестацијама на којим се продавала роба (панађур) управљао је иконом или игуман, што је владар формулисао

---

20 Зарковић 2015, 357–371.

21 Ћирковић 1997, 44.

22 Благојевић 1979, 129–166.

23 Зарковић 2015, 357–371.

24 Калић 1992, 21–34.

25 Мошин, Ћирковић, Синдик 2011, 67–69.

реченицом *игуман да је кефалија панађуру*.²⁶ Иако је термин кефалија узет у пренесеном значењу за старешину, сама његова употреба асоцира на урбано насеље, с обзиром да су ови чиновници најчешће довођени у везу са градом и градском управом, иако су имали и других функција.²⁷

Трг као насеље крајем XII и током XIII века је био смештен у селу, али стално присуство трговине у њему временом је стварало услове да прерасте у урбано. Да ли ће неко од насеља у којем се налазио манастирски трг прерасти у урбано зависило је од више фактора, пре свега од развоја неаграрних занимања, производње вишкова, географског положаја, политичких прилика и др.

На идеју да у оквиру манастирског властелинства формира трг Симеон Немања је могао доћи уочавајући предности пословања у оваквим насељима, која су већ постојала у Приморју и на западу српских земаља. Постојање тргова у овим областима забележено је већ у Немањином уговору са Дубровчанима из 1186. године где се помиње се трг Дријева на Неретви.²⁸ Дobar пример су били и тргови соли у Приморју: познато је да је „кумерк солски“ – места на којима се продавала со, био утврђен још у давнини, а писмено је био потврђен у уговору између краља Уроша I и Дубровчана 23. августа 1254. године.²⁹ Идеја за подстицање трговине могла је доћи и из Западне Европе, нарочито из Француске, где су се на сличан начин – давањем повластица и гаранција од владара и властеле, фомиралли познати сајмови, који су допринели економском успону.³⁰ Симеон Немања је формирањем трга на манастирском имању желео да додатно обезбеди услове за живот манастира, што је била обавеза ктитора,³¹ али и да подстакне путовање трговаца у унутрашњост Србије. Развојем трговине развијала се држава, али и урбанизација.

Већ је речено да су и други манастири из времена Стефана Немање највероватније имали своје поседе, али подаци о томе, као ни њихове повеље, нису сачувани. За већину Немањиних задужбина пре Хиландара немамо података о поседима, осим делимично за Студеницу. Међутим, реконструкција студеничког поседа на основу посредних података не пружа целовиту слику о овом манастирском властелинству.³² Сачувани историјски извори дају исцрпне податке тек о манастирском поседу насталом у склопу Хиландара.³³ Посебан углед и положај који је овај манастир имао међу српским владарима, властелом и народом довели су до тога да је манастир имао један од највећих црквених поседа у средњовековној Србији, који се налазио на широком простору од полуострва Атос на југу до Поморавља на северу и од Подгорице у Зети до области Сера на истоку. У склопу овако великог и раштрканог поседа постојале су бројне, међусобно неповезане метохије и у њима више тргова. Хиландарски посед и његови тргови били су пример за друге манастире. Тргови створени на манастирским (црквеним) имањима нису сви имали исти развојни пут.

Горња (Велика) Хоча је била трг на црквеном поседу који се највише развио у процесу урбанизације, о чему сведочи и постојање великог броја цркава у овом месту –

---

26 Новаковић 1912, 620. О сличностима и разликама између тргова и панађура биће више речи ниже у тексту.

27 Благојевић 2001, 246–285.

28 Мошин, Ћирковић, Синдик 2011, 47.

29 Мошин, Ћирковић, Синдик 2011, 212–213; Ћирковић, Михалчић 1999, 344–346.

30 Pirenne 1958, 83–88; Пеинтер 1997, 254–260.

31 Марковић 1925, 100–125; Троицки 1935.

32 Ћирковић 1974, 311–319.

33 Зарковић 2002.

данас их има укупно дванаест.³⁴ Ово насеље је било на добром путу да од сеоског трга прерасте у урбано место, али тај процес није доведен до краја. Један од разлога због чега прелазак Горње Хоче из сеоског у урбано насеље није завршен била је близина другог великог града (Призрена) и политичке и привредне прилике настале у другој половини XIV века када се привредна активност под притиском Турака лагано пренела на север државе.

Горња (Велика) Хоча и хиландарска метохија настала око ње били су пример за организовање осталих манастирских и црквених имања. Сви српски владари, осим Радослава, и бројна властела, руководећи се примером Симеона Немање приложили су дар манстиру Хиландару, стварајући на тај начин велики црквени посед на широком престору. Манастир Хиландар је брзо након смрти Симеона Немање од Стефана Немањића, касније прозваног Првовенчани, добио трг у близини Пећи, у месту Книнац. Локација овог трга није поуздано утврђена и везује се за неколико насеља: М. Живојиновић мисли да је трг био близу села Дрсник, док С. Младеновић, прихватајући мишљење М. Благојевића, сматра да се у почетку налазио у Клини, а да је за време Турака устаљен у селу Долац.³⁵ Сматрамо да је трг Книнац у време српске средњовековне државе био у селу Клинавац, данас спојено са Клином, а да је у време Турака пребачен у Долац. Неслагласност око убицације трга Книнац може се довести у везу са несталношћу његове локације током средњег века, што се види из пресуде цара Стефана Душана донете на жалбу Хиландараца да им „властела и метохијски људи премештају трг“.³⁶ И овај трг није успео да прерасте у урбано насеље зато што се током постојања сусретао са разним проблемима, па чак и са премештањем од стране властеле. Близина Пећи је, такође, негативно утицала на његов развој.

С почетка XIII века је и трг манастира Жича, који је Стефан Првовенчани сместио у село Брестницу (данас Бресница) у долини Западне Мораве.³⁷ О животу овог трга нема података и сматра се да је имао слабији развој, највише због премештања седишта српске архиепископије из оближње Жиче у удаљени Пећ.

Током XIII века у честим сукобима уништена су бројна документа, па се не зна да ли су и синови Стефана Првовенчаног основали неки трг на црквеном поседу. Доласком на престо краља Милутина ситуација у држави се стабилизовала и поново имамо податке о трговима на црквеном поседу. Тако је манастир Светог Ђорђа Скоропостижног имао у склопу свог поседа трг, који се налазио у селу Брод (данас Македонски Брод) у Поречу, на реци Трески.³⁸

Манастир Хиландар са својим великим поседом имао је тргове и у другим местима широм Србије. Оно што се од краја XIII века и Милутинових освајања на југу уочава јесте смештај манастирских тргова у градове који су освојени или су се временом развили. Тако је Хиландар у Штипу, важном трговачком центру на путу за Цариград, располагао знатном имовином, поклоном протосеваста Хреље, између осталог и тргом. Иако је Штип био град устројен по византијским принципима, Хиландар је у њему имао паричка домаћинства, што говори да је и у градовима са дужом урбаном традицијом било становништва које се бавило земљорадњом. Тај податак сведочи и о томе да разлика у структури становништва између градова и тргова као урбаних насеља, с једне,

---

34 Зарковић 2013, 121-138.

35 Живојиновић 1998, 88; Благојевић 2006, 21; Младеновић 2013, 33, 97-98.

36 Новаковић 1912, 400; Korablev 1915, 460.

37 Мошин, Ћирковић, Синдик 2011, 91.

38 Мошин, Ћирковић, Синдик 2011, 325.

и села, с друге стране, није била велика, нарочито у времену неразвијене диференцијације унутар занимања.

Од времена краља Милутина Хиландар је добијао друге цркве са њиховим комплетним поседом, од којих су неке имале и тргове. Тако је хиландарски пирг Хрусија добио пре маја 1308. године Богородичину цркву у Скопљу звану Боришичина и са њом приход од трга.

У другој деценији XIV века имамо формирање још једног великог манастирског властелинства – бањског. Краљ Милутин је изградио манастир Светог Стефана у Бањској као гробну задужбину и обдарио га великим властелинством о чему је издао хрисовуљу 1314–1316. године. Манастиру је том приликом приложен комплекс у Плаву који је садржао село Крушево и у њему трг и Гусино с планином.³⁹ Село и данас постоји под истим именом и налази се источно од варошице Гусиње, на ушћу Врује у Ључу.⁴⁰ Трг у Крушеву није успео да се знатно развије, али је остао упамћен као место где се продавала манастирска риба из Плавског језера.

Манастиру Светог Стефана повељом је, поред трга у Крушеву приложен и „доходак“ са трга у Брскову у вредности од 200 перпера и рудник и топионица у месту Глуха Вас.⁴¹ Овај рудник и трг се налазио западно од Раса и био је најпознатији рудник гвожђа у средњовековној Србији. Данас је на том месту село Глухавица. Интересантно је да је манастиру приложено и село Копорићи, чији је ово први помен. У овом селу ће се касније развити рударска производња и настаће значајан рудник и рударски трг; три деценије касније у Копорићу је постојала и католичка парохија,⁴² а средином XIV века и ковница новца што говори о његовом убрзаном развоју. Василије Симић је сматрао да је Копорић био најизразитији рударски трг на Копаонику.⁴³

Прилози манастирима су настављени и у XIV веку, а све чешћи случај је било прилагање цркве од стране ктитора другом манастиру. Те цркве су се често налазиле у насељима, па су манастири на тај начин стицали поседе и у градовима. Краљ Душан је тако 1336/37. године приложио хиландарском пиргу Хрусија цркву Свете Богородице у Липљану са целокупним њеним поседом и свим правима.

Губитак територија на југу државе након битке на Марици довео је и до нове врсте прилога. Иако су црквена властелинства од њихове појаве имала разне врсте прилога, од губитка територија на југу и појаве несигурности због турских напада манастири све чешће добијају новчана давања. Тако је 1381. године Хиландар стекао преко манастира Светих Архангела из Леснова приход од злетовског трга у вредности од 100 перпера. Овај прилог није садржао трг, већ само део прихода од његовог закупа, који се у повељи назива *доходак тржни*.⁴⁴

Хиландар је од кнеза Лазара добио доходак од Новог Брда, међутим услед доласка Турака је ускраћиван, због чега је деспот Стефан Лазаревић одредио да се манастиру од Новог Брда исплаћује доходак сваке године по 100 литара сребра.⁴⁵

Црква је давала допринос урбанизацији и посредно, тиме што се око ње и њених објеката, најчешће на црквеном поседу, окупљају људи разним поводима. Окупљања су често постала периодична и у појединим случајевима довела до

---

39 Ковачевић 1890, 5.

40 Топографска карта, Секција Иванград 4 (628–4), Р = 1:50 000.

41 Ковачевић 1890, 9; Зарковић 2007, 75.

42 А. Theiner 1863, 215; Ђирковић 1997а, 249.

43 Симић 1958, 375–381; Ђук 1989, 23–27.

44 Новаковић 1912, 454–455.

45 Новаковић 1912, 462.

формирања насеља урбаног усмерења. Потврда за ову тврдњу је насеље Будимља, у чијој је цркви Светог Ђорђа⁴⁶ 1220. године смештено седиште Будимљанске епархије, а која је у првом турском попису ових области из 1485. године забележена као „трг Будимља са 46 кућа“.⁴⁷ Пре овог турског пописа немамо података о постојању трга у овом месту, што не значи да га није било, штавише, нема сумње да је овај трг постојао и раније током XV века.⁴⁸ Постојање епископије у Будимљи довело је до прерастања села у трг.

На сличан начин настало је насеље Пећ – трг у Хвосну, данас град у северној Метохији. Место и трг је почело да се развија захваљујући близини седишта архиепископије. У њему је, осим архиепископије и касније патријаршије, своје поседе имао и манастир Хиландар. У повељи цара Душана од 2. маја 1355. (?) године Пећ се помиње као трг у коме је Хиландар имао своју кућу за одмор, стас земље, виноград и ступ земље са воћем.⁴⁹ Интересантно је да се у Милутиновој повељи цркви Светог Николе у Хвосну насталој око 1309. године помињу *градска воденишта* на Бистрици, мислећи на воденице Пећи, чиме се ово место назива градом.⁵⁰ Свакако се мисли на град као урбано средиште, а не утврђење.

За разлику од Пећи, који је новостворено насеље око седишта архиепископије, развој Липљана је текао другачијим путем. Овај стари град вуче корене из античког периода, али је временом више пута мењао положај и статус. Липљан је српској држави припојио Стефан Немања у периоду од 1180. до 1190. године, када се именом овог места означавао и предео Горње Ситнице.⁵¹ Од 1219/20. био је седиште епископије Српске православне цркве, која се касније називала Грачаничка и Новобрдска.⁵² Грачаница и њена епископија настају на темељима старије Липљанске епископије, односно античке Улпијане.⁵³ Формирањем Липљанске епископије у оквиру Српске православне цркве њено седиште смештено је у цркву на чијим је темељима краљ Милутин при крају своје владавине подигао манастир Грачаницу. Насеље Липљан је наставило да се развија на другом месту, удаљеном од некадашње Улпијане и цркве у којој је било седиште Липљанске епископије. То потврђује и податак да је у Липљану пре 1331. године била подигнута црква посвећена Ваведењу Пресвете Богородице, која је после 1336. године поклоњена хиландарском Спасовом пиргу.⁵⁴ Душан је Хрусијском пиргу покљонио цркву Пресвете Богородице у Липљану, а са њом је приложио и трг у овом месту и ступ земље који се налазио у близини цркве.⁵⁵ Чињеница да је хиландарски пирг добио трг у Липљану, а не панађур говори о томе да је постојала могућност сталног одржавања трговине, што је, с обзиром на географски положај, сасвим разумљиво. Настанак Липљана започео је подизањем цркве на раскршћу путева у чијој близини је почела да се обавља трговина и развија насеље. Душан је прилагањем трга Хрусијском пиргу успео даљи развој места, што се види из податка да је у време монахиње Евгеније

---

46 Стојановић 1927, 181, 186; Стојановић 1902, 5–6; Чанак Медић 1980, 21, 27–28.

47 Pulaha 1974, 73–74, 412.

48 Мишић 2010, 65.

49 Новаковић 1912, 431.

50 Miklosich 2006, 73; Новаковић 1912, 606.

51 Korablev 1915, 376; ИСН I, 258.

52 Присуство епископа и митрополита у појединим местима је такође значајно утицало на развој тих насеља, али то није предмет овог рада. Развој једног епископског седишта најбоље се види на примеру Раса. О томе вид. Калић 2013, 433–447.

53 Јанковић 1984, 27–37; Јанковић 1985, 27–30, 112–119, 185–187.

54 Живојиновић 1986, 59–82.

55 Ивановић 2014, 33–64; Новаковић 1912, 486.

(кнегиње Милице) одређивана међа суседном селу Коњуху. У размеђењу су учествовали, поред приштинског кефалије Бранка, и „стариници“ из жупе, међу којима су били Давид Хропина и Божик Добреновик из Липљана. Старинике је предводио икономом липљанске метохије Никодим.

Пример Липљана јасно говори о непосредном доприносу црквеног поседа урбанизацији средњовековне Србије. Посредни допринос се огледао одржавањем манифестација које су утицале на факторе које доприносе урбанизацији. У близини црква и на манастирским поседима одржаване су манифестације чији економски карактер није био занемарљив. Окупљања око црква и манастира, и још чешће у оближњим насељима, обављало се поводом манастирске славе, на манифестацији која се позајмљеницом из грчког језика називала панађур. Панађур је укључивао бденије уочи празника, свечану службу божију, литије, а био је праћен разноврсним привредним активностима и забавама.⁵⁶ Временом долази до терминолошког мешања и изједначавања панађура и трга. Манастир и црква могли су да имају више оваквих прослава током године, а као владарев прилог почели су да се појављују од времена краља Милутина, под утицајем византинизације, али су њихови корени много дубљи и везују се за обнову византијске власти на Балкану почетком XI века. Иако је панађур могао да постоји и пре него што о њему имамо података, тек када се владар одрекао такси и казни у корист цркве (манастира) и то забележио у повељи, он је добио на значају. Панађури, манастирске славе и друге прославе нису довеле до стварања насеља, али су могли утицати на развој и уздизање постојећих и на тај начин посредно на урбанизацију.⁵⁷ Ове манифестације биле груписане у најважнијим градовима, пре свега у Призрену и Скопљу, али су постојале и у другим местима широм Србије. Почевши од краља Милутина панађур постаје редовни прилог у даривању цркве од стране владара. Осим такси и глоба, црква и манастир су добијали привилегован положај у продаји намирница, пре свега вина, хлеба и меса. Повећано присуство света, хране и пића на једном месту подстицало је потрошњу, а самим тим и производњу.⁵⁸

Панађур се први пут јавља као прилог краља Милутина манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља. Убрзо је панађур добио и манастир Грачаница, у чијој се повељи изједначава са тргом (*приложи краљевство ми трг панагире*).⁵⁹ Конструкција **трьгъ панагирѣ** говори да су панађури одржавани на истим местима где и тргови, чиме њихов допринос развоју насеља добија на значају. У неким повељама Стефана Душана уместо панађура стоји синтагма *трѣ пред празником...* Тако је црква Светог Николе у Добрушти добила од овог владара „трѣ у Призрену пред празником светог Николе“, а манастир Светих Арханђела „трѣ пред Спасовданем и други пред Арханђеловданем“. ⁶⁰ У Призрену је панађур имала и Богородица Љевишка на дан рођења Богородице 8. септембра.⁶¹ Често одржавање панађура у Призрену свакако је допринело његовом развоју. То што су поједине цркве и манастири панађур одржавали у овом граду, а не поред својих зидина, говори о важности насеља за економски успех ових манифестација. Смештајем панађура у насеље владар и ктитор су желели да обезбеде већи приход за манастир.

---

56 Ћирковић, Михаљчић 1999, 488.

57 Бојанин 2005, 139.

58 Бојанин 2004, 267.

59 Мошин, Ћирковић, Синдик 2011, 503.

60 Новаковић 1912, 636.

61 Новаковић 1912, 640.

Панађур је био чест прилог и у повељама кнеза Лазара. Својој задужбини манастиру Раваници уступио је неколико панађура: на дан црквене славе „под манастиром“, петровдански панађур у Сталаћу, на дан пролећне свете Петке на Дунаву и два панађура на пролећни и јесењи празник светог Ђорђа у Подгорици у Мачви.⁶² На месту поред Дунава где се на дан пролећне свете Петке одржавао панађур настало је насеље које се назвало Петка. Долазак Турака прекинуо је даљи успон и овог места. Доделом више панађура у више различитих места кнез Лазар је доприносио развоју једног манастира, што је супротно од онога што је рађено у првој половини XIV века када је присуство више панађура у једном месту доприносило развоју тог насеља.

Значај панађура за трговину сведочи и податак забележен у дубровачким документима с почетка XV века. Четрнаестог јула 1408. године неки дубровачки трговац је боравио на панађуру у Пећи (*ad nundinas in Pechie*) што је јасно истакнуто.⁶³

Иако је панађур организован о црквеној / манастирској слави приходи од такси и казни, као и монополско продавање појединих производа нису уступани само цркви, већ су их могли добити (закупити) и поједина световна лица. Тако је деспот Ђурађ Бранковић приходе од трга у Дебрцу на Сави и панађура о празнику светог Пантелејмона уступио 1428/29. године челнику Радичу.⁶⁴

Манастир је панађур, трг и друге приходе могао да стекне и када би добио у посед други манастир или цркву. Тако је манастир Трескавац у околини Прилепа добио као метох цркву Светог Димитрија у овом граду са свим његовим поседима и са панађурем и са свим правима која му припадају.⁶⁵ Иако се из ове повеље не види када је одржаван панађур, из једне касније, којом Душан допуњује своју прву повељу, види се да је то било на дан светог Димитрија.⁶⁶ Био је то панађур који је дошао уз манастир Светог Димитрија, па се и славио тог дана, а не уз празник посвећен Богородици, којој је био посвећен манастир Трескавац. Из тога можемо закључити да су панађури готово увек били оног дана када се прослављала слава манастира. Поједини манастири могли су у свом поседу да имају друге манастире или цркве и у том случају могли су да добију и панађур посвећен том свецу, а неки манастири су могли одржавати и више панађура, од којих је један био посвећен манастирској слави.

Развојем привреде робоночани односи су све више смењивали натуралну размену, што је носило и промене у прилозима које су манастири добијали. Од средине XIV века уместо несигурних прихода од земље, тргова и панађура манастири почињу да добијају сигурне приходе у новцу. Прилагање новчаних прихода говори о одмаклом економском и урбаном развоју, а величина прилога о значају манастира и о степену развоја трга са кога се новац исплаћује. Истовремено, прилози у новцу, с обзиром да долазе са тргова, сведоче о узајамној вези трговине, економског и урбаног развоја, као и о позицији манастирских тргова у тој релацији. Манастир Светих Арханђела добио је оснивачком хрисовуљом доходак од призренске царине у висини од 1000 перпера годишње. Нешто ниже у повељи каже се да „што је *доходак од Латина*, да је цркви“, а да с тим нема посла ниједан кефалија.⁶⁷ Овде је садржана и стара одредба да је „игуман кефалија панађуру“, али се среће и податак о томе одакле долази приход који се са призренског трга даје цркви – од Латина. Термин Латин(и)(н) у средњовековним српским

---

62 Новаковић 1912, 770.

63 Лиречек 1990, 191.

64 Новаковић 1912, 335.

65 Новаковић 1912, 666.

66 Новаковић 1912, 671.

67 Мишић, Суботин Голубовић 2003, 100, р. 590–591; 112, р. 1067–1068.

текстовима имао је више значења, али је основно и најчешће значење трговац (као Сас – рудар или влах – сточар). У конкретном случају, у *Светоарханђеловској хрисовуљи*, Латинима су означавани трговци, који су очекивани на панађурима и трговима, од којих је долазио приход.

На исти начин је и црква Светог Николе у Добрушти добила од краља Душана око 1332. године годишњи доходак „од царине у Светом Спасу ... 150 перпера“.⁶⁸ Болница у Хиландару добила је од потомака Вука Бранковићи 15. октобра 1406. године 100 унчи са трга у Горњој Хочи.⁶⁹ Овај податак сведочи да размена на тргу није била занемарљива. Поређења ради, кнез Лазар је 1382. године приложио манастиру Дренчи 50 унчи сребра од новобрдског трга – најзначајнијег рударског трга у земљи.⁷⁰

Црквени посед је крајем XIV и у XV веку преживљавао исте проблеме као и сама држава. Тако је посед Велике Лавре у Србији бројао укупно 11 села, трг и пролазну царину. Последица честих ратова била је губитак појединихседа овог манастира, што је деспот Ђурађ 1430. године надокнадио приходом од новобрдске царине у висини од 80 литара сребра сваке године. Деспот Ђурађ је још једном, 1452. године, приложио манастиру приход од новобрдске царине, тада у висини од 120 литара сребра годишње као замену за изгубљена села и трг Паракин у којем се одржавао и манастирски панађур.⁷¹

Било је црква и манастира који су због свог угледа обдаривани од владара, али њихов географски положај није био повољан за одржавање трговачких манифестација. Једно од таквих места је испосница Светог Петра у Кориши (Коришкој гори). Због угледа који је овај пустиножитељ уживао, цар Душан је његовој задужбини приложио „два тръга прѣдъ праздникомъ Светаго Петра всако годиште“.⁷² Иако формулација може да заведе, овде се радило о трговима, а не панађуру.⁷³ Тргови су, највероватније, одржавани у Призрену, који је био близу испоснице, што се види још по неким одредбама из повеље. Овај пример показује и да су на развој појединих места утицале и цркве и манастири који се нису налазили у њима, већ у њиховој околини. Такође показује и значај и улогу Призрена као трговачког места у средњовековној Србији.

Освајање јужних делова српске државе од стране Турака довело је до померања средишта државе на север. То је носило и одређене промене у понашању трговаца. Наиме, они су се сада сусрели са проблемом преласка преко великих река, што раније није био случај у толикој мери. Једна од највећих река коју је требало прећи била је река Лим. На њој се налазио један од најстаријих познатих манастира, а који је имао значајно место на путу из Приморја у Србију. Био је то манастир Светог Петра „на Лиму“ у селу Прушка Вас, подигнут од стране кнеза Мирослава. Привлачан за посете трговца постао је изградњом моста преко Лима, одакле је наплаћивао мостарину, и пресељењем седишта Хумске епископије, које је било после 1252. године.⁷⁴ Мост и приход са њега манастиру је, обнављајући украдену повељу, потврдио и краљ Урош I заједно са

---

68 Новаковић 1912, 718; Korablev 1915, 477.

69 Сто унчи је према приштинској мери око 2,9 kg сребра (100 x 28,8 gr = 2,880 kg).

70 Младеновић 2003, 181, р. 48; Новаковић 1912, 764.

71 Новаковић 1912, 502, 504.

72 Новаковић 1912, 434; Мишић 1993, 121–133; Мишић 1989, 39–54.

73 Зарковић 2017, 214–215.

74 Мишић 1996, 127.

архиепископом Арсенијем.⁷⁵ Повељом хумској епископији приход од мостарине манастира Светог Петра на Лиму смањен је на пола.⁷⁶

Значај мостова и прелаза преко река за развој насеља види се и на другим примерима. Један од њих је Пријеполје – насеље које се рано формирало као трг манастира Милешева. Манастир је положај караванске станице задржао и по доласку Турака, а изгледа да су монаси имали обавезу превозења преко реке, па су они, да би се ослободили те обавезе, подигли мост и сами га одржавали, како се види из пописа херцеговачког санџака из 1585. године. У његовој околини одржавао се панађур два пута годишње и трг које је посећивао велики број људи и трговаца, па су често страдали засади на манастирским имањима. Монаси су се поводом овога у XVII веку жалили и султан им је преместио трг у Пријеполје, а панађур у село Правошево.⁷⁷

Монаси Доротеј и син му Данило подигли су манастир Дренчу и за то добили одобрење од кнеза Лазар и патријарха Спиридона. Манастир Дренча налази се у близини села Дренче, око 4 km северно од Александровца и приликом оснивања добио велики посед, између осталог и трг који се налазио у старој жупи Загрлати.⁷⁸ Име трга се не помиње, али се наводи да је био на самој реци Морави, због чега је манастир добио и брод преко ове реке. Иако нема наговештаја где је могао бити поменути трг, због постојања брода сматра се да је то могло бити на Јужној Морави код Ђуниса, где се и данас налази најповољнији прелаз преко Мораве, на улазу у Сталаћку клисуру.⁷⁹ Значај прелаза преко река види се и по томе што једини панађур који је Раваница добила од кнеза Лазара, а који се није налазио на реци, био је онај који се одржавао о Спасовдану под самим манастиром.

Величина црквеног поседа у средњовековној Србији била је прилична. У складу са тим био је и допринос процесу урбанизације. Поуздано се може тврдити да крајем средњег века централне балканске области нису спадале у аграрно недовољно развијена подручја. Биле су у стању да прехране хиљаде људи запослених у рударству и потпуно одвојених од произвође намирница.⁸⁰ Са друге стране познато је да је рударство било најважнија привредна грана у Србији, која је највише допринела урбаном развоју. Највећа урбана места у средњовековној Србији су у уској вези са рударством. Дајући допринос исхрани становништва тих насеља, сеоски црквени посед је давао допринос урбанизацији. Постоји еволуција црквених властелинстава, али нам није најбоље позната. Из повеља XV века види се да су манастири склони да замене своја села за сталне годишње приходе од рудника. Ово нарочито важи за светогорске манастире који су били прилично удаљени од својих поседа.

Црквени посед није у тој мери као рударство могао дати допринос урбанизацији, али није ни занемарљив. Допринос црквеног поседа је био, поред суделовања у исхрани градског становништва, како у настанку нових насеља, тако и у одржавању разних манифестација, које су на свој начин утицале на даљи развој насеља у којима су се одржавале. Тргови на манастирским имањима нису имали равномеран развој, а највише су се истакли Горња Хоча и Пријеполје, али и насеља настала у близини појединих цркава: Пећ, Липљан. Значајан утицај црквени посед је имао и на

---

75 Korablev 1915, 379, p. 58–60.

76 Томовић 2003, 53.

77 Бојанић 1979, 97–99; Spaho 1980, 370–371.

78 Младеновић 2003, 181, p. 45; Новаковић 1912, 764. О поседу манастира Дренче: Крстић 2006, 123–131; Веселиновић 1987, 43–73; Динић 1978, 84–112.

79 Мишић, 2010, 297.

80 Ћирковић 1997б, 63.

градове Скопље и нарочито Призрен, у којима је било бројних црквених тргова и панађура. Допринос урбанизацији давали су и „манастирски људи“ који су се налазили у градовима, а који су обављали разне делатности, које, свакако, нису биле аграрног карактера. Приходи манастира од уступљених такси и казни на трговима и панађурима, такође су доприносили развоју места у којима су убирани. Новчани прилози са тргова уступљени манастирима, осим што сведоче о одмаклој фази робно-новчаних односа, говоре и о узајамној вези трговине, економског и урбаног развоја, као и позицији манастирских тргова у процесу урбанизације. Ови прилози даривани цркви нису уступани са манастирских поседа, али јесу из урбаних насеља, чиме се посредно утицало на њихов развој, самим тим и на урбанизацију. Уступањем новчаних прилога доприносило се и развоју трговине, која је, опет, утицала на даљи економски и урбани развој. Тако треба схватити и трговачке повластице које су владари уступали црквама и манастирима. Овим се не исцрпљују сви видови утицаја и доприноса цркве и манастира урбанизацији средњовековне Србије, акценат се ставља пре свега на економску позадину тих односа, оличених у црквеном поседу, који је најчешће и у највећој мери, али не и обавезно, био земљишни. То није сметало да се у њему јаве урбани елементи који су непосредно и посредно утицали на процес урбанизације средњовековне Србије.

Извори

ВИИНЈ I (1955): *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, Београд: Византолошки институт САНУ.

ВИИНЈ II (1959): *Византијски извори за историју народа Југославије*. том II, Београд: Византолошки институт САНУ.

Ивановић, М. (2014): „Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу Хрусији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану“, у: *Стари српски архив*. 13, 33–64.

Ковачевић, Љ. (1890): „Светостефанска хрисовуља“, у: *Споменик*. IV, 1–30.

Korablev, B. (ed) (1915): „Actes de l’Athos V, Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes Slaves“, у: *Византијски временик*, 19, 369–568.

Kurtscheid, B. (1951): *Historia iuris canonici: ab ecclesiae fundatione usque ad Gratianum: ad usum scholarium. Historia institutorum*. Romae: Officium Libri Catholici.

Miklosich, F. (2006³): *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Београд: Српска школска књига, Филозофски факултет.

Мишић, С. (1993): „Повеља цара Стефана Душана Манастиру Светог Петра Коришког из 1355. године“, у: *Историјски гласник*. 1–2, 121–133.

Мишић, С, Суботин Голубовић, Т. (2003): *Светоарханђеловска хрисовуља*. Београд: Историјски институт.

Младеновић, А. (2003): *Повеље кнеза Лазара*. Београд: Чигоја штампа.

Мошин, В, Ћирковић, С, Синдик, Д. (прир) (2001): *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. књ. I, Београд: Историјски институт.

Новаковић, С. (1912): *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд: Српска краљевска академија.

Pulaha, S. (1974): *Defteri i regjistrimit të Sandxakut të Shkodrës i vitit 1485*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë.

Стојановић, Љ. (1902): *Стари српски записи и натписи*. књ. I, Београд: Српска краљевска академија.

Стојановић, Љ. (1927): *Стари српски родослови и летописи*. Београд: Српска краљевска академија.

Theiner, A. (1863): *Vetera monumenta Slavorum meridionalium, historiam illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabulis Vaticanis, deprompta et collecta*. Tomus 1, ab. Augustino Theiner, Zagrebiae: Academia scientiarum et atrium Slavorum meridionalium.

Литература

Антоновић, М. (2003): *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*. Београд: Историјски институт.

Badurina, A. (1978): „Uloga samostana u urbanizaciji jadranske obale“, *Peristil, zbornik radova iz povijesti umjetnosti*, vol. 21, no. 1, 131–134.

Badurina, A. (1990): *Uloga franjevačkih samostana u urbanizaciji dubrovačkog područja*, Zagreb: Institut za povijesne znanosti Univerziteta u Zagrebu – Odjel za povijest umjetnosti, Kršćanska sadašnjost.

Благојевић, М. (2001): *Државна управа у српским средњовековним земљама*. Београд: Службени лист СРЈ.

Благојевић, М. (1979): „Закон светога Симеона и светога Саве“, у: *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*. Београд: САНУ, 129–136.

Благојевић, М. (2006): *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII–XV век)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бојанин, С. (2005): *Забаве и светковине у средњовековној Србији, од XII краја до краја XV века*. Београд: Историјски институт.

Бојанин, С. (2004): „Средњовековна светковина између приватног и јавног“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Београд: Сlio, 246–279.

Бојанић, Д. (1979): „Два прилога историји Пријепоља и његове шире околине у XVII веку – I О тргу и саборима код манастира Милешеве“, у: *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*. VII, 97–103.

Веселиновић, А. (1987): „Североисточна Србија у средњем веку“, у: *Историјски гласник*. 1–2, 43–73.

Динић, М. (1978): „Браничево у средњем веку“, у: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 84–112.

Живојиновић, М. (1998): „Властелинство манастира Хиландара у средњем веку“, у: *Манастир Хиландар*. Београд: Галерија САНУ, 71–90.

Живојиновић, М. (1986): „Хиландар и пирг у Хрусидији“, у: *Хиландарски зборник*. 6, 59–82.

Živković, T. (2008): „Constantine Porphyrogenitus` Kastrа oikoumena in the Southern Slavs Principalities“, у: *Историјски часопис*, 57, 9–28.

Живковић, Т. (2004): *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд: Историјски институт, Службени гласник.

Зарковић, Б. (2013): „Велика Хоча и зачеци црквеног властелинаства у Метохији“, у: *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, год. 43, бр. 2, 121–138.

Зарковић, Б. (2007): „Светостефанска повеља као извор за историју рударства“, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*. Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска: Центар за црквене студије, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Манастир Бањска, 73–80.

Зарковић, Б. (2015): „Структура црквених поседа у средњовековној Србији“, у: *Црквене студије*, 12, 357-371.

Зарковић, Б. (2017): *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Зарковић, Б. (2002): *Хотачка метохија. Први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић – Косовска Митровица: Институт за српску културу, Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

ИСН I (1981): *Историја српског народа*. књ. I, Београд: Српска књижевна задруга.

Јанковић, М. (1985): *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд: Народна књига, Историјски институт.

Јанковић, М. (1984): „Липљанска епископија и Грачаничка митрополија“, у: *Историјски часопис*. XXIX–XXX, 27–37.

Јиречек, К. (1990): *Историја Срба*. књ. II, Београд: Змај.

Калић, Ј. (1992): „Словени и византијско урбано наслеђе“, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Смедерево – Београд: Музеј у Смедереву, Одељење за историју Филозофског факултета, 21–34.

Калић, Ј. (2013): „Епископски градови Србије у средњем веку“, у: *Зборник радова Византолошког института*. L, 433–447.

Крстић, А. (2006): „Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара“, у: *Историјски часопис*. LIII, 123–131.

Kostić, C. (1973): *Sociologija grada*. Београд: Centar za analizu i projektovanje prostornih sistema – ISPU.

Lukić, R. D; Pečujlić, M. (red) (1982): *Sociološki leksikon*. Београд: Savremena administracija.

Mamford, L. (2001): *Grad u istoriji, njegov postanak, njegov izgled, njegovo menjanje*. Београд: Book Marso.

Марковић, В. (1925): „Ктитори, њихове дужности и права“, у: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 5, 100–125.

Mimica, A. Bogdanović, M. (prir) (2007): *Sociološki rečnik*. Београд: Zavod za udžbenike.

Мишић, С. (2007): „Градови и тргови горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)“, у: *Милешевски записи*. бр. 7, 119–125.

Мишић, С. (ред) (2010): *Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља према писаним изворима*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Мишић, С. (1989): „Поседи манастира Светог Петра Коришког“, у: *Историјски гласник*. 1–2, 39–54.

Мишић, С. (1996): *Хумска земља у средњем веку*. Београд: DBR International Publishing.

Младеновић, С. (2013): *Крушевска Метохија. Хиландарски посед у Хвосну*. Ниш: Центар за црквене студије.

Новаковић, С. (1912): „Охридска епископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II 1019. и 1020. год“, у: С. Новаковић, *Списи из историјске географије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 59–103.

Пеинтер, С. (1997): *Историја средњег века (284–1500)*, Београд: Clio.

Pirenne, H. (1958): *Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Pirgene, H. (1974³): *Medieval cities. Their origins and the revival of trade*. Princeton: Princeton University Press.

Симић, В. (1958): „Рејонизација и карактеристике средњовековне рударске делатности у области Копаоника“, у: *Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања*. 15, 375–381.

Spaho, F. (1980): „Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo“, у: *Prilozi za orjentalnu filologiju*. 28–29, 370–371.

Спремић, М. (1994): *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд: СКЗ.

Todogović, A. (1965): *Uvod u sociologiju grada*. Београд: Vuk Karadžić.

Томовић, Г. (2003): „Жупа Љубовића“, у: *Краљ Владислав и Србија XIII века*. Београд: Историјски институт, 47–63.

Топографска карта, Секција Иванград 4 (628–4), Р = 1:50 000.

Троицки, С. (1935): *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, Београд: Српска краљевска академија.

Ћирковић, С. (1997а): „Католичке парохије у средњовековној Србији“, у: С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*. Београд: Equilibrium, 240–258.

Ћирковић, С. (1998): „Насељени градови` Константина Порфиروجенита и најстарија територијална организација“, у: *Зборник радова Византолошког института*. год. 7, 9–32.

Ћирковић, С. (1997): „Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа“, у: С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*. Београд: Equilibrium, 37–46.

Ћирковић, С. (1997в): „Производња, занат и техника у Србији средњег века“, у: С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*. Београд: Equilibrium, 56–78.

Ћирковић, С. (1974): „Студеничка повеља и студеничко властелинство“, у: *Зборник радова Филозофског факултета*, 12–1, 311–319.

Ћирковић, С, Михаљчић, Р. (прир) (1999): *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge.

Ћук, Р. (1989): „Прилог проучавања рударства на Копаонику у средњем веку“, у: *Историјски гласник*. 1–2, 23–27.

Чанак Медић, М. (1980): „Етапе у изградњи Ђурђевић Ступова у Будимљи“, у: *Зограф*. 11, 27–28.

THE CONTRIBUTION OF CHURCH ESTATE TO THE URBANIZATION OF MEDIEVAL SERBIA

The appearance of church seigniorities in medieval Serbia may be followed from the time of Simeon (Stefan) Nemanja. This is certified by the Foundation Chart of the monastery of Hilandar, when this monastery got the estate in the surrounding of Prizren. Soon the Chart of Stefan the First Crowned followed, and other rulers of Serbia by which the previous ones were confirmed, and new ones were given. Numerous contributions made church estate during the existence of medieval Serbian state enlarge a lot, and it had different aspects. The most numerous were land estates, but there were donations of people in towns including cessions of rights, and incomes. Certainly, the greatest contribution to the urbanization was the formation of market places – settlements which appear in villages at church estates which, by the time, thanks to the economy which is more and more non-agrarian, try to become urban.

The urbanization of medieval Serbia is the process which was being manifested in different ways, directions, intensity, and character. It got involved the whole country, and all settlements, not only urban ones. In science urbanization is considered as the degree of state development. Contrary to that, church is taken as traditional institution, and its action as static one, which is at first sight, in contradiction with the urbanization process. Nevertheless, the facts say that church estate had a great share in the urbanization process in medieval Serbia.

The contribution of church estate in the urbanization process of medieval Serbia may be followed in two ways: direct, and indirect. The direct contribution is characterized in settlements formation in which non-agrarian economy takes more space, and tries to be dominant. Such settlements were market places, which are to be encountered in monasteries' estates from the time of Stefan Nemanja, and building of the monastery of Hilandar. This monastery, bearing in mind the size, and scattering of the estate, had many market places. Whether some church/monastery market place would have bigger or lower development depended on many factors: vicinity of other urban centre, natural conditions, geographic position, economic activity, political circumstances etc.

The greatest urban development among Hilandar's market places had Gornja (today Velika) Hoča, which was evidenced by a large number of churches – twelve. Unfortunately, this market place could not develop into a significant urban centre due to many reasons. Some of them are the following: the vicinity of Prizren, and unfavourable political circumstances after Maritsa's battle in 1371. Prijepolje experienced a significant development, but it cannot be said for this market place to have belonged only to the monastery of Mileševa, but it was developed as caravan station as well – the place where caravans were transshipping their goods. The development is due to geographic position on the way to the northern Serbia, which became actual after the breakthrough of Turks in southern parts of Serbian countries.

„Guilt“ for weaker development of church market places is to be found in the behaviour of rulers who, wishing to ensure greater contribution to monastery/church, give them market places in the existent urban centres (Prizren, Skoplje, Štip etc.) where the concentration of people is greater, so that they neglect settlements within church estate.

The indirect contribution to the urbanization is characterized by the support of some economic activities, which indirectly contribute to the urbanization process. These are, first of all, activities contributing to the commerce development, which have impact on the economy development, and engagement of people in non-agrarian professions. The most important activity which was developed within church estate was the hold of panadgur (village fair) – holy day on church/monastery.

The contribution of church estate to the urban development of medieval Serbia is important, and larger from the foundation, and “hold” of market places, and village fairs hold on temple’s holy day. Unfortunately, the invasion of Turks from the second half of the 14th century not only did it interrupt of the urban development, but it destroyed some documents speaking on that as well.